

Борисенко Н.М.,
викладач Черкаського медичного коледжу,
здобувач кафедри історії та етнології України Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького

НАРОДНА ОСВІТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПОГЛЯДАХ К.Д. УШИНСЬКОГО

У статті проаналізовано стан народної освіти в Російській імперії на середину XIX ст. Основну увагу приділено вивченню проектів поширення початкової освіти в державі, зокрема навчально-виховним завданням народної школи та місії вчителя у творчому доробку видатного педагога К.Д. Ушинського.

Ключові слова: народна освіта, початкові школи, народність, К.Д. Ушинський, Російська імперія.

Протягом всієї історії людства освіті належала надзвичайно важлива соціальна функція – сприяння раціональному осмисленню та поясненню дійсності, пристосуванню людини та суспільства до змін, забезпечення наступності суспільного розвитку на основі гармонійного поєднання традиції та новації, соціалізація нових поколінь шляхом передачі їм історичного досвіду поколінь попередніх, збереження її національно-культурної ідентичності. Освіта є важливим елементом існування свідомої нації, подальшого розвитку і прогресу держави. Освітня політика уряду, спрямована на розбудову інноваційної школи, є передумовою економічного добробуту і подолання духовної кризи в Україні, подальшого розгортання науково-технічного прогресу, відродження національних традицій, інтеграції у співтовариство. Вивчення досвіду організації народної освіти в умовах модернізації та побудови основ ринкової економіки середини XIX ст. в Україні набуває актуальності та важливого значення для врахування

особливостей її формування та розвитку при побудові сучасної системи шкільництва.

Притаманна розвитку історичних досліджень доби перебудови і постперебудови тенденція відходу від надмірної ідеологізації та руху до врівноважених і компетентних досліджень з освітянської тематики простежується і в історіографії досліджуваної нами теми.

У сучасній історіографії вже з'явилися праці, для яких характерне комплексне дослідження історії загальних освітніх процесів у вищій школі на теренах України. За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії української освіти в дожовтневий період, що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні. Серед них виділяються досить цікаві дослідження С.П. Стельмаха [1], Н.А. Шип[2], А.М. Гуза [3], Л.М. Дровозюка [4], О.І. Мармозової[5], В.В. Курченко[6], О.О. Драч [7], С.М. Жукова [8]. У них з використанням нових методологічних підходів, аналізуються просвітницька діяльність земських установ, урядова політика в галузі народної освіти в Україні, склад учителів початкових шкіл. Однак, оцінюючи стан вивчення проблеми народної освіти, до цього часу поки що немає праць, де аналізувався б досвід реалізації ідей К.Д. Ушинського для розвитку системи початкової освіти Російської імперії, і Наддніпрянської України зокрема.

Метою даної статті є висвітлення поглядів, ідей та перспектив розвитку народної освіти Російської імперії у творчому доробку великого педагога К.Д. Ушинського.

У дореформений період було сформовано освітню систему держави, що включала нижчу, середню та вищу школу. Початкова освіта народних мас за статутом 1804 та 1828 рр. залежала від бажання поміщиків організовувати елементарні школи у власних маєтках, запитів місцевих громад у селах та містах, заходів Міністерства державних маєтностей. Спеціальних коштів з державної скарбниці на цю справу не виділялося. Організація й утримання початкових шкіл покладалося на приватну ініціативу та благодійників. З

огляду на таку ситуацію на 1856 р. у Російській імперії нараховувалося 8227 початкових шкіл, контингент яких становив 450 002 учні. Кількість учнів по відношенню до чоловічого населення імперії становило 1,3%, учениць по відношенню до жіночого населення – 0,1% [9, 7]. Отже, створення початкової народної школи становило одне з центральних завдань громадсько-педагогічного руху середини 50-х – початку 60-х рр.

Кримська війна вочевидь виявила, що реформи для Російської імперії необхідні, що станомо-рабовласницький лад приречений. Серед першорядних завдань стояла і реформа освіти, оскільки серед публіки невдачі пов'язували з неосвіченістю, у першу чергу нижчих та середніх прошарків. Суспільство починає усвідомлювати, що без освіти не буде руху вперед.

Освіта стала важливим складником модернізаційної стратегії уряду. Серед першочергових завдань, що стояли перед державою, були: поширення грамотності серед населення, розширення масштабів підготовки інтелігенції, демократизація науки і освіти, ліквідація перешкод на цьому шляху. Потрібно було піднімати низький культурний рівень народу, що пов'язували з кріпацтвом. Селянство – основний продуктивний клас країни – в масі залишалося неграмотним. Відсоток освіченого населення взагалі був невисоким. Така ситуація обумовлювала необхідність впорядкування та розширення початкової та середньої освіти, привертала увагу підготовка вчительських кадрів. Без розв'язання цих завдань неможливо було вирішити стратегічне і життєво важливе завдання для Російської імперії – подолання культурної та соціально-економічної відсталості від країн Заходу. Кримська війна вочевидь продемонструвала уряду та соціуму необхідність наздогнати їх. Іншого шляху не було.

Доповідь міністра народної освіти О.С. Норова 5 березня 1856 р. засвідчила незмінність загального напрямку просвітництва: «Фундаментом вітчизняного виховання та освіти визнано святі істини православної церкви» [10, 113]. Розробку проектів нового статуту нижчих навчальних закладів доручили Вченому комітету Міністерства народної освіти, який на

початку 1860 р. представив «Проект уставанизших и среднихучебныхзеведений, состоящих в ведомстве народного просвещения». Потім на підставі отриманих з місць відгуків його було вдосконалено, підсумком чого став «Проект уставаобщеобразовательныхучебных заведений». При його обговоренні в Державній Раді одні з її членів, колишній міністр народної освіти Є.П. Ковалевський, характеризуючи становище початкової освіти в Російській імперії, відзначив: «У нас всі звертали увагу на вищі навчальні заклади – університети, почасти на середні – гімназії; власне народні школи завжди залишалися занедбанними. Від цього наш храм просвітництва...являє собою вкритий позолотою дах, гарні стіни, але хиткий фундамент; безперечно, такі споруди не можуть бути міцними»[11, 450].

К.Д.Ушинський вирішував питання народноїшколиу дусі ідеї народності. Він виступав за організацію народних шкіл. Створеннянародних шкіл, на думку педагога, потребувало двох умов. Перша умова – щоб ународі пробудилася потреба вчитися, друга – потрібні кошти, щобзадовольнити цю потребу. Розмірковуючи над першою умовою, він констатував, що потреба до навчання пробуджується з надзвичайно потужно і швидко.

Щодо фінансового аспекту проблеми, то, на думку К.Д.Ушинського, створення хороших народних шкіл –вигіднафінансова операція, оскількигарна народна школа відкриває джереланародного багатства. Він переконував, що на середину ХІХ ст.наявні всі умови длявідкриття народних шкіл у багатьох селах, окрім однієї: бракує учителівдля народних шкіл. Учитель народної школи, з точки зору педагога, виявився одним зпізніх плодів цивілізації. Спочаткуз'являються професори, вчені, наставники у вищих училищах, і лише потім –народні вчителі. Саме томуза наявності університетів,академій, гімназій, семінарій, повітових, парафіяльних училищ у Російській імперії на середину ХІХ ст. відсутні народні училищаі народнівчителі [12, 59-63].

Розробляючи нові принципи педагогічної науки, К.Д. Ушинський уважав, що для втілення їх у життя потрібні педагоги іншої кваліфікації, рівня професійних знань та світоглядних засад. Він наголошував, що особистість вчителя – вирішальна ланка всієї педагогічної роботи. Процес навчання й виховання, на його думку, неможливий без натхненного впливу особистості педагога, не замінного в цій справі. «У вихованні всі має ґрунтуватися на особистості вихователя, – писав К.Д. Ушинський, – оскільки виховна сила бере витoki лише з природного джерела людської особистості. Жодні статuti і програми, жоден штучний організм установи... не може замінити особистості в справі виховання... Тільки особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер» [13, 200].

Дійсно, на середину XIX ст. у Російській імперії не було сформовано систему педагогічної освіти. Досить часто в навчальних закладах викладали особи, що не мали спеціально-педагогічної освіти, не володіли професійною майстерністю вчителя. Усі вади тогочасної освіти К.Д. Ушинський знав з особистого досвіду і прагнув розробити струнку новаційну освітню систему. Відзначаючи вирішальну роль особистості вчителя в навчальному й виховному процесі, він неодноразово звертався до проблеми підготовки фахових педагогічних кадрів у навчальних закладах Російської імперії.

У своїх публікаціях «Про користь педагогічної літератури», «Три елементи школи», «Про народність у громадському вихованні», «Шкільна реформа в Північній Америці» К.Д. Ушинський наголошує, що «суттєвий недолік у справі народної освіти є брак гарних наставників, спеціально підготовлених до виконання своїх обов'язків». Він не приховував, що педагогічний інститут у Санкт-Петербурзі готував викладачів для середніх і вищих навчальних закладів, але, закривши свою практичну школу, інститут втратив педагогічний характер навчання і перетворився назайвий додаток до університету. Створені при гімназіях та народних училищах педагогічні курси, на думку К.Д. Ушинського, не здатні підготувати кваліфікованих

фахівців. Тільки створення вчительських семінарій зможе розв'язати проблему педагогічних кадрів у країні.

З ініціативи К.Д. Ушинського, у період його діяльності в Смольному інституті шляхетних дівичь (1859–1862), почалася підготовка вчителів початкових класів. У статті «Проект учительської семінарії» він оприлюднив докладний план підготовки вчителя, основні вимоги до його особистості. Такими вимогами були: високий професіоналізм, глибока теоретична підготовка, творчість і комунікабельність, які й до нині суспільство пред'являє до педагога[14].

При цьому К.Д. Ушинський уважав, що педагог може впливати на особистість учня лише тоді, коли буде мати міцні переконання, коли викладач буде розуміти й усвідомлювати свою роль у навчальному процесі, мати високу мету педагогічної діяльності. Без усвідомлення покликання педагогічної діяльності неможливо досягнути бажаного результату – сформованості цілісної самодостатньої освіченої особистості. К.Д. Ушинський покладав у цій справі значні надії на педагогічну літературу і правильно організовану підготовку вчителів.

У своїй статті «Про користь педагогічної літератури» надруковану в «Журналі виховання» в 1857 р., К.Д. Ушинський не приховував обмеженість педагогічної літератури в Російській імперії, що кидалося у вічі. Водночас він наголошував, що саме педагогічна література є потужним засобом викладача. Знання педагогічної літератури допомагає викладачеві вибудувати свою власну концепцію навчання й виховання. К.Д. Ушинський застерігав, що рутинна педагогіка впливає на тридцять, іноді сорок людських поколінь. Щоб підвищити якість викладання, вчителю необхідно знайомитися з новітніми методичними рекомендаціями педагогів-теоретиків і, ґрунтуючись на особистому досвіді, обрати доцільну й ефективну методу навчання[15]. Тільки коли педагог буде займатися самоосвітою протягом усього життя, вдало застосовуючи свої знання на практиці, можлива якісна підготовка у навчальних закладах. Викладач своїм особистим прикладом має

демонструвати прагнення до самоосвіти, пробуджуючи інтерес до пізнання в учнів.

Нагальним питанням середини XIX ст. була майже тотальна неосвіченість жіноцтва Російської імперії. Залучення дівчат до навчання в початкових школах розпочалось ще у дореформений період. Проте у 1859 р. Міністерство державних маєтностей визнало, що навчання селянських дівчат всюди було незадовільним. Освічене суспільство в кінці 1850–1860-х рр., охоплене ідеєю «загального блага», скеровувало свої зусилля на поширення знань серед народних мас. У реаліях того часу це виявлялося в першу чергу в організації безкоштовних шкіл з ініціативи приватних осіб, у тому числі й жіночих.

Освіченість жіноцтва серед представників прогресивного громадсько-педагогічного руху безпосередньо пов'язувалася з поширенням грамотності серед населення. Серед прогресистів була популярною ідея «освіченого материнства», якою доводили доцільність розширення сфери жіночої активності та нового погляду на соціальне призначення «слабкої статі». Зокрема, у статті «Питання про народні школи» К.Д. Ушинський пише, що прискорити розвиток народу може тільки свідоме розумне виховання та навчання. Вони пробуджують розум народу, дають волю його свідомості, збагачують знаннями, до яких він досвідом не дійшов би і за багато сотень років [12, 57]. Педагог зазначав, виховання майбутньої матері родини повинно бути перейняте народністю. Несвідомою любов до народу, його мови, поезії, до переказів, до звичаїв, до природи рідної країни, – має бути в жінці посилена вихованням і по можливості усвідомлена настільки, щоб жінка, ставши матір'ю, свідомо і з любов'ю підтримувала в своєму родинному побуті й розвивала в своїх дітях усі ті риси з народного характеру, які узгоджуються з моральним християнським ідеалом людини» [16, 195].

До прогресивного напрямку належали також деякі тогочасні високопосадовці. Так, невисоку моральність багатьох чиновників та громадських діячів далекоглядні «державні мужі» Міністерства народної

освіти обумовлювали, у тому числі, й обмеженістю освіти та виховання їх дружин і матерів, чим аргументували доцільність розвитку вищої освіти «слабкої статі» в країні. Популярним стає і аксіоматичне твердження, що від ступеня освіти жінок у країні залежить рівень добробуту народу. К.Д. Ушинський наголошував, що освіта жінки має велике значення у поширенні ідеї народності. Знаний педагог, маючи значний досвід роботи у жіночих навчальних закладах, відзначав: «... виховання жінки, крім індивідуального і родинного значення, має ще величезне значення в народному житті, що тільки через жінку успіхи науки і цивілізації можуть увійти в народне життя» [16, 197].

Отже, питання освіти народних мас стало основним змістом урядових реформ 1860–1870-х років. Активне обговорення його владою та громадськістю доводить значущість та важливість цієї складової суспільних трансформацій в умовах модернізаційних стратегій керівництва держави. Пріоритетність у справі організації шкільництва надавалася громадській ініціативі за пильного нагляду місцевої навчальної та адміністративної влади. За К.Д. Ушинським, сама народність як глибока віра у творчі сили своєї країни, як імператив, що є продовженням цієї віри, – надати справу народної освіти самому народу, звільнення його від бюрократизму й чиновництва, побудова системи виховання відповідно до особливостей різних націй у країні й історичних умов його життя. Будучи прогресистом, великий педагог осмислює питання освіти й застосування жіночих здібностей в пореформеному соціумі Російської імперії як одне з нагальних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стельмах С.П. Політика самодержав'я в області народного образования на Украине в 60 – 90-х гг. XIX в. : Автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.02 / Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1991. – 19 с.

2. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк: Автореф. дис...д-ра. ист. наук:07.00.01 / АН України Ін-т історії України. – К., 1992. – 29 с.
3. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864-1914): Автореф. дис...канд.іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1997 – 24 с.
4. Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук:07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1998. – 20 с.
5. Мармозова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. / Донецьк. нац. ун-т ім.– Донецьк, 1998. – 180 с.
6. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. / Харк. Нац. ун-т ім. В.Каразіна. – Харків, 1997. – 185 с.
7. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук:07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
8. Жуков С.М. Земські школи Харківської губернії (1865-1919 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук:07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2012. – 19 с.
9. Днепров Э.Д. Женское образование в пореформенной России / Э.Д. Днепров // Федосова Э.П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878-1918) / Э.П. Федосова; под ред. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1980. – С. 5-24.
10. Чарнолуский В.И. Начальное образование во второй половине XIX столетия / В.И. Чарнолуский//История России в XIX веке. – С.Пб.: Изд. Тов-ва Бр. А. и И. Гранат и К. – Т. 7.– Отдел 3. –С. 109-169.

11. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802–1902 / С.В. Рождественский. – С.Пб.: Изд-ние МНП, 1902. – 785 с.
12. Ушинський К.Д. Питання про народні школи // Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Рад.школа, 1983. – Т.2. – С.56-63.
13. Ушинський К.Д. Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл // Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Рад.школа, 1983. – Т.2. – С.191-202.
14. Ушинский К.Д. Проект учительской семинарии // К.Д. Ушинский. Собр. Соч. – М., 1974. [Електроний ресурс] – Режим доступу: OCR Biografia.Ru
15. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы [Електроний ресурс] – Режим доступу: http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_o_polze.html
16. Ушинський К.Д. Звіт відрядженого для огляду закордонних жіночих навчальних закладів колезького радника К.Ушинського // Ушинський К.Д. Твори: В 6-и т. – К.: Державне учбово-педагогічне видавництво „Рад.школа”, 1954. – Т.2. – С.174-258.

В статье проанализировано состояние народного образования в Российской империи на середину XIX в. Основное внимание уделено изучению проектов распространения начального образования в государстве, учебно-воспитательным задачам народной школы и миссии учителя в творческом наследии видного педагога К.Д. Ушинского.

Ключевые слова: народное образование, начальные школы, народность, К.Д. Ушинский, Российская империя.

State of public education in the Russian Empire at the middle of the 19th century is analyzed. Much attention is given to in-depth study the projects of the public education distribution in the state. The paper considers the main tasks of

public school and the teacher's mission in the conception of outstanding pedagogue K. D. Ushinsky.

Key words: *public education, primary schools, nationality, K. D. Ushinsky, Russian Empire.*